

РОМАНЛАРДА ОБРАЗ ДӨРЕТИЎ ШЕБЕРЛИГИ

Утемуратова Х., Сайымбетов Ш.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307177>

Қарақалпақ хәм өзбек романларының раўажланыў тенденциялары, формалық, идеялық – көркемлик өзгешеликтери, еркин дөретиўшилик шараят тәсиринде еки әдебият жазыўшыларының стиллик өзине тәнлиги хәм дөретиўшилигиндеги инсан машқаласының көркем анализи хәм рәнбәрең образлар системасының қәлиплесиўи және де улыўма миллий уйғынлықты бекемлеўдеги орны ҳаққында пикир билдириў талап етиледі. Өзбек хәм қарақалпақ романларының сюжетлик - композициялық дүзилиси хәм образ жасалыў мәселелерин салыстырмалы изертлеўлер талап етиледі. Өзбек хәм қарақалпақ тарийхий романларында сюжетлик - композициялық изленислер, сүўретлеў қуралларының қолланылыўы, пейзаж, портретлер, көркем ўақыттың сәўлелениўи, эпиграфлар, хўжетли дереклердиң пайдаланылыўы мәселелерин арнаўлы түрде үйрениў керек болады. Кейинги жыллары өзбек хәм қарақалпақ прозасында хўжетли романлар да көп дөретилип баслады. Ш.Уснатдинов «Шынтлап сүйген кеўил азаплары» атлы хўжетли романдан үзиндисин «Әмиўдәрья» журналында жәриялады. Бунда шайыр И. Юсупов образы жасалады [14;32]. Оның ҳаялы Бийбизаданың жаслығы, оның әкеси еркелетип қойған исми Шойдан екенлиги сөз болады, оның анасы Палзада хәм әкеси Мәтеке ақсақал Жуманазаров романда қатнасады. Мәтеке ақсақал фольклорлық образға айналған инсан, ол ҳаққында халық арасында көп сөзлер тарқалған. Әсиресе, оның ўәкиллик искерлиги туўралы көп сөз етиледі. Оның Асаў атлы бригадир жигиттиң анасы менен хәзил – дәлкек гәплери, жолды кесип өткен кемпир жөнинде сөзлер, бажбанның үйиндеги ўақыялар күлкили сүўретленеди. Бул фольклордағы мағлыўматлар да жазыўшы тәрәпинен пайдаланылады. Шайыр И.Юсуповтың өмири оғада қоспалы болғанлығы мәлим, оның қосықларының дөретилиў тарийхының өзи көркем шығармаларға дерек болғандай. Шайыр образы Г.Есемуратованың «Қарақалпақ әдебиятының сүдини еди» атлы туўындысында да жасалады [3;16]. Еки жазыўшы жаратқан образларды салыстырып қарағанда, хәр бир көркем сөз шебериниң өзіншеллиги белгили болады. Г.Есемуратова мини – романында шайыр қайтыс болған хабарды еситип, сөзди соннан баслайды, өзиниң қайғырыўларын сүўретлейди, шайырдың балалық дәўириндеги хәдийселерди, оның жигити ағасы

Мәдениң урыстан жарадар болып қайтқаннан соңғы қаза табыуы ұақыяларын сәулелендиреди. Бийбайша хәм Өнесия образларын жаратады. Мийрим – шәпәэт, қайырқомлық сыяқлы адамгершилик пазыйлетлериниң турмыстағы орны мәселесин көтереди. Романның авторы хаял – қызлар ўәкили болғанлықтан, нәзик мәселелер туўралы сөз етиледі. Ш.Уснатдинов жасы үлкен қәлемкеш ретинде шығармасында пикир көрсетеди. Оның жыллар даўамында турмыстан бақлаўлары, көргенлери, билгенлери романда сәулеленеди. Өзбек хәм қарақалпақ әдебиятында тарийхый романлар көплеп дәретилип атырғаны мәлим болады. Абдулла Қәдирийдиң «Өткен күнлер» тарийхый романынан баслап Айбектиң «Наўайы», Ә.Якубовтың «Улуғбек ғәзийнеси», П. Қәдировтың «Жулдызлы түнлер», «Хумаюн хәм Акбар» («Әўладлар даўаны»), Я.Илёсовтың «Соғдиана», М.Қариевтиң «Спитамен», Мухаммед Әлийдиң «Сәрбәдарлар» хәм де Музаффар Мырзаның «Шам хәм семсер» («Наўайы хәм Байқара») атлы тарийхый темаларда жазылған көлемли шығармалары жәрияланды. Жазыўшы Музаффар Мырза өзиниң тарийхый романына Әлийшер Наўайының «Хазоний-ул-маоний» атлы мәснаўийинен, Саид Хасан Ардашер атына жазылған хаттан үзиндилер келтиреді. Эпиграф сыпатында таңланған қатарлардың мазмуны терең.

«Сано ҳаққаким, кошифи ҳол эрур,

Ҷирад мушкулотиға ҳалол эрур...

Ҷазар ичра бечоралар ёвари,

Сафар ичра оворалар рахбари...» Қураннан, Ясын сүресинен 1-4-аятлардан, шайх Әбдулазиз Мансур аўдармасында екинши эпиграф та тарийхый романда келтириледі. «Меҳрийбан хәм мәрҳаматы кең Алла аты менен (баслайман). Эй, Инсан! Қуран ҳаққы, әлбетте, сиз елшисиз хәм ҳақ жолындасыз». Бул көркем сөз устасының тарийхый романы ушын таңланған эпиграфлардың хәр бириниң мәниси терең. Пүткил романның мазмунын өзинде жәмлегенлиги мәлим болады. Ҷақыйқатында да, шайырдың өзин түсиндириў ушын оның мәңгилик мийрасларына, қосық қатарларына мүрәжәт етемиз. Әлийшер Наўайы образы жасалған тарийхый темада дәретилген романда оның қосықларынан пайдаланады [9;28- 68]. «Ҷамса» дәреткен шайыр мийрасын хәр тәрәплеме үйрениў талап етиледі. Әдебиятшы алым П.Нуржанов «Әдебият ҳаққында ойлар» китабында тарийхый роман мәселелерин әдеўир үйренгенлиги мәлим болады. Әдебиятшы илимпаз П.Нуржанов «Әдебият ҳаққында ойлар» китабында хәзирги дәўир тарийхый романлары туўралы илимий пикирлерин жүзеге шығарды [11;336]. «Көркем прозаның баянлаў усылы хәм оны изертлеўдиң айырым теориялық мәселелери» атлы мақаласында Өзбекстан хәм

Қарақалпақстан Халық жазыушысы, Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» хәм профессор К.Мәмбетовтың «Посқан ел» тарийхый тууындылары тууралы сөз етеди (3-13-бетлер). «Тарийхый романда уақыт хәм кеңислик» атамасындағы мақаласы да теориялық мәселеге арналыуы менен бахалы (13-23-бетлер). Қарақалпақ тарийхый прозасында «XXI әсир қарақалпақ романшылығы хаққында» мақаласында да тарийхый романның изертлениуи мәселелерине дыққат қаратады (52- бетлер). Қарақалпақ тарийхый романларында көркем уақыт хәм эпикалық мекан мәселесине бул мақалада айрықша дыққат қаратады. «А.Садықовтың «Бостансыз бүлбил» романында Бердақ образы дәреклери хәм рауажланыу эволюциясы» мақаласы да әхмийетли (52-57-бетлер). Қарақалпақ тарийхый прозасында Бердақ Фарғабай улының образы жасалыуы мәселелери хаққында алым хәр тәреплеме пикирлер көрсетеди. «Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес» романы хаққында», «К.Каримовтың «Аға бий романы хаққында гейпара ойлар» атлы илимий мақалаларында көтерилген мәселелер оғада әхмийетли есапланады (57-81-бетлер). А.Әбдиевтиң «Әйемги қарақалпақлар» дилогиясында көркем қыялдан қахарманлар жасалады хәм олардың исм – жөнлерин белгилеуде Өзбекстан Халық шайыры Б.Генжемуратовтың «Қар Алп Ақ» поэмасының орны гиреули болғанлығын айтып өтиу орынлы. Тарийхта жасап өткен Тумарис, Спарганиз хәм Кир – Қайруш образлары менен биргеликте персонажлар сыпатында Қаратас – Қайрақ, Ай Алпын, Урхан баба, Қуяш аналық, Қаракөз, Пиржан, Буурахан, Айшолпан х.т.б. бул «Өмир, өлим хәм өмир» деп аталған дилогияда қатнасады[1;248]. Шавкат Нызамның «Тоғыз хақан салтанаты» атлы тарийхый роман – эссеси де үш бөлимнен ибарат етип дүзиледи [10;296]. Роман баслама менен бериледи. Биринши бөлим «Қуяш тамғасы» деген атамаға ийе. Биринши бап «Қәдимги түркийлер хәм...» деген атамаға қурылады. Екинши бап « Олар қуяшқа сыйынады», үшінши бап «Мара хәм Тамара», төртинши бап «Қудайдың еркетайларын Иблис өлтире алмайды», бесинши бап «Шакьямуни Шаклы данышпан дегени», алтыншы бап «Тәрбияшысы бөри», жетинши бап «Қоңыраулы көзмоншақлар», сегизинши бап «Бөрижар», оныншы бап «Жалайыр кемпир» х.т.б. атамаларға ийе етип дүзилген. Екинши бөлим «Мәлийка хәм шаханшах» деп аталады. Бул екинши бөлим он екинши баптан басланады хәм ол « Уллы Кир 11 ахаманый» деген атамаға ийе етип бериледи. Он төртинши бап «Оның аты Тумарис», он жетинши бап «Дәниял пайғамбар», жигирма биринши бап «Сипархан» деп аталғанлығын көремиз. Кир патша хәм Тумарис образлары прототиpler негизинде жасалады. Бул романда Тумаристиң тууылыуынан

баслап сүүретленеди. Бул он төртинши баптың сюжетинен мәлим. Тарийхий роман – эссениң үшінши бөлими «Қаракус» деп аталған. Ол жигирма жетинши баптан басланады. Хәм бул бап «Тәғдир есиги» атамасына ийе. Жигирма тоғызыншы бап «Қушан империясы», отыз үшінши бап «Ант», отыз бесинши бап «Ғарға», қырқыншы бап «Разия хан», қырық алтыншы бап «Тамға» атамалары менен аталады. Бундай композициялық усыл арқалы оқыўшылардың қызығыўшылығын арттырыўға, пүтин шығарманың бапларға бөлиниўи көркемлик хызметке ийе есапланады. Жуўмақлаў бериледи. Толқын Хайыттың «Бахаўатдин Нақшбанд» романы жигирма алты жыл даўамында жазылады [12;448]. Бул романның екинши атамасы «Яки бурақ ойпаты қыссасы» деп бериледи. Уллы бабамыз Нақшбанд образы жаратылады. Оның көрген қыйыншылықлары көркем сүүретленеди. Азға кәнәт еткен, кеўлиң Аллада, қолларың исте болсын, тәркидүньяшылық етпеңлер, Ўатанның абат болыўы жолында хызмет етиңлер деп нәсият еткен Нақшбанд образы бар қурамалылығы менен жасалады. Биринши бап «Қорқыныш ойпаты» деп аталған. Романның үшінши бабы «Сүйискенлер ойпаты» деп аталады хәм «Қызым не десе сол», «Пышықта бир сыр бар», «Суўық хабар» х.т.б. майда темаларға бөлинген. Алтыншы бап «Сәйир ойпаты» деген атамаға ийе. Бунда «Тартысыў», «Келте шайық», «Темурбек пенен ушырасыў», «Еки дана қаўын» деген атамаларда ўақыялар раўажланады. Жетинши бап «Бурақ ойпаты» деген атамаға ийе есапланады. Солай етип, көркем сөз шеберлери өз тарийхий темадағы туўындыларында дәретиўшилиқ пенен қатнас жасап, шығармаларының атамаларын сайлағанлығына гүўа боламыз. Т.Қайыпбергеновтың «Маман бий эпсанасы» трилогиясында екинши китабының атамасы «Бахытсызлар» деп бериледи. Бунда жазыўшының Абдулла Қәдирийдиң «Өткен күнлер» романынан атамалар қойыў тәжирийбелеринен үйренгенлиги мәлим болады. Демек, жазыўшылардың стиллик өзіншелikleri мәлим. А.Қәдирий жасаған Атабек хәм Гүмис образлары әдебиятта мәңгилик образлар есапланады [4:46;7;656]. Т.Қайыпбергенов дәреткен Маман, Айдос хәм Ерназар образлары да қоспалы сыпатқа ийе.

Жуўмақлап айтқанда, 2013-2023-жыллар даўамында өзбек хәм карақалпақ прозасында романлар көплеп дәретилгени, оларда жасалған образлардың тәрбиялық әхмийети күшли екенлиги белгили болады. Уллы шайыр Әлийшер Наўайы образы шебер жасалды. И.Юсупов образы да Ш.Уснатдинов тәрпинен көркем жаратылды.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Өбдиев А. Өййемги қарақалпақлар. – Ташкент: Адабиёт, 2025.
2. Бекбергенова З. Роман ҳам тәлим – тәрбия мәселеси.- Илимий семинар топламы.- Нөкис: Илим, 2021.
3. Есемуратова Г. Қарақалпақ әдебиятының сүдини еди // Әмиўдәрья, 2025, №1.
4. Каримов Б. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси. – Филол.док.дисс.автореф. – Ташкент, 2002.
5. Каримов К. Уллы дашт бөрилери. – Нөкис: Билим,2014..
6. Каримов К. Бердақ. – Ташкент:Адабиёт, 2025.
7. Қодирий А. Ўткан кунлар. Мехробдан чаён. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.
8. Мәмбетов К. Посқан ел. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
9. Мирзо М. Шам ва шамшир (Навоий ва Бойқаро) // Шарқ юлдузи, 2020, №1.
10. Низам Ш. Тўққиз ҳақан салтанати. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016.
11. Нуржанов П. Әдебият ҳаққында ойлар. – Нөкис: Билим, 2023.
12. Садықов А. Бостансыз бўлбил. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
13. Ҳайит Т. Баҳоуддин Нақшбанд. – Тошкент: Янга аср авлоди, 2018.
14. Ҳамдам У. Исён ва итоат. – Тошкент: Янги аср авлоди. – 2003.
15. Уснатдинов Ш. Шынтлап сүйген кеўил азаплары. // Әмиўдәрья, 2016, №4.